

УДК 930.2: 355.1.086.2“04/14”

СТАНОВЛЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРОФЕСІЙНИХ АРМІЙ: СЕРЖАНТИ

Ігор МАЦЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії середніх віків та візантиністики

Уперше в українській історіографії досліджено категорію сержантів як перехідну форму до організації європейських професійних армій. Особлива увага звернено на перехід сержантів від міністеріалів до найманих лицарів, а також особливості їх появи й ролі в духовно-лицарських орденах.

Ключові слова: професійна армія, сержант, середньовіччя, лицар.

Актуальність теми дослідження полягає у вивченні історичного досвіду XI–XIV ст., коли проходив перший етап формування європейських професійних армій – з’явилися і поступово почали домінувати формації *сержантів*. Вони зі слуг-міністеріалів через контингенти замкових залог трансформувалися в найманих контингенти професіоналів-латників, озброєних і навчених коштом скарбниці або ж правлячих сеньйорів. Ці контингенти сержантів у бойових діях почали підсилювати і, навіть, замінити лицарські формування, отримуючи за свою службу плату і деякі привілеї аж до посвячення у лицарі. Врахувавши цей досвід, зараз можна уникнути низки помилок й прискорити перехід від масової армії, сформованої на основі загальної військової повинності, до професійного війська.

Мета роботи – дослідити виникнення, використання, розвиток і трансформацію категорії *сержантів* у середньовічних арміях XI–XIV ст.

В українській історіографії цієї проблеми побіжно торкалися Л. Кривизюк¹, М. Куцин² і Л. Войтович³, але вони ретельно не розглядали категорію *сержантів*. Закордонні дослідники⁴ здебільшого зосередилися на проблемах юридичного статусу і чисельності цієї категорії у військах різних країн. Комплексного дослідження середньовічної сержантерії немає.

Новизна пропонованого дослідження полягає в сукупному аналізі появи, практики використання, розвитку і трансформації категорії *сержантів* у середньовічних арміях у XI–XIV ст. і їх порівнянні. Це перше українське комплексне дослідження середньовічної сержантерії.

У середні віки озброєння та екіпування коштували надзвичайно дорого. На початку IX ст. в армії Карла Великого вартість озброєння одного кінного воїна була адекватною ціні 45 корів (кольчужні доспіхи – 12, шолом – 6, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кінь – 12)⁵. До XIV ст. конструкції озброєння, особливо доспихів, які стали багат шаровими, постійно ускладнювалися, а їхня вартість відповідно зростала⁶. До початку XIV ст. потрібно було вже 100 корів, щоб озброїти одного лицаря. При цьому крім бойового коня (*destriery*), здатного

витримати власну бойову зброю (майже такої ж вартости як обладунки лицаря) і лицаря в обладунках з повним набором озброєння, важкий кіннотник мусив мати ще двох коней: для маршу (*гонсін*) і для перевезення обладунку (*коурсерс*). Витримати в обладунку на марші більше двох годин було не під силу навіть досвідченим і загартованим воїнам. Тому на марші йшли без обладунку на маршових конях (*гонсін*), а бойове охоронення змінювалося що дві години, знімаючи обладунки і пересідаючи з бойового на маршового коня. У підготовку бойового лицарського коня – дестрієра – входило кормлення, догляд, тренування коня й коня з вершником, адаптація до зброї і обладунків. Це був важкий і дорогий процес, який коштував не менше підготовки самого лицаря⁷. Посилюючи панцерування, збільшували ваги і, відповідно, навантаження на коня. Тому коні підбиралися спеціальної породи, виведеної в результаті селекції – схрещення арабських скакунів і фламандських ваговозів. Ці коні були витривалі в бою, але ресурс їх витривалости був обмежений – до двох-трьох годин. Ці важкі коні не були здатні на галоп, віддаючи перевагу повільному крокові або чвалові. Для кінної атаки їх розганяли на короткій дистанції на рівнинній місцевості, що давало додаткову перевагу від сили інерції під час прориву ворожої лінії. Тому для битв обирали рівнини, де ця важка кіннота могла легко розігнатися, тоді як на пересіченій місцевості виникали проблеми, іноді лицарям навіть доводилося спішуватися і вести коней на повідку⁸.

Готували лицаря від 6–7 років⁹. Потрібно було відповідно харчуватися і практично щоденно тренуватися, освоюючи зброю і навик носіння обладунку. Обладунки також постійно потрібно було підганяти під фігуру і комплекцію, інакше в бою вони могли не захистити, а, навпаки, пришвидшити травму або загибель. При цьому навіть найдосвідченіші мусили постійно підтримувати форму й слідкувати за своєю вагою і комплекцією.

Зрозуміло, що жодні сільські чи міські ополчення не могли виставити таких бійців. Кінний лицар був подібний до танка і в бою займав місце в ударній лінії, позаду нього розташовувалися зброєносці. Пажі звично в битвах брали участь лише у виїзних випадках. Вся ця свита в кількості 3–20 чол. складала окрему бойову одиницю – *спис*. Так виглядало військо практично всіх країн тодішньої Європи¹⁰, в т. ч. і Русь¹¹. При чому від VIII ст. і до початку XIV ст. піхота відігравала допоміжну роль, була нечисленна і не могла протистояти опанцерованій лицарській кінноті. Нечисленні підрозділи пращників, лучників й арбалетників не мали зовсім захисного озброєння й були неспроможні протистояти лицарській кінноті. Лицарська служба була довгою і нерідко тривала до 60 років, якщо її, звичайно, не обривали смерть або каліцтво.

Дружинні та ранньофеодальні держави VIII–XIV ст. не мали коштів, щоб озброїти, екіпувати, підготувати й утримувати лицарську армію. Тому вони вдалися до іншого способу: від часів франкського правителя Карла Мартела (714–741) почали роздавати тимчасові земельні володіння т. з. *бенефіції*.

Сільське населення території, де вони містилися, було зобов'язане платити їм за користування землею, а також й інші податки, які вони самі й збирали. Рівно ж держава поклала на них судові функції і оборону території, для чого вони зводили на ній оборонні замки. В цих замках під час небезпеки ховалося також сільське населення округи, яке зобов'язувало брати участь у їх будівництві і ремонті¹².

Щоб збільшити доходи державців бенефіцій, населення також зобов'язувало за відповідну плату користуватися їх млинами чи іншими засобами. За ці надання бенефіціяри були зобов'язані з'являтися на службу на заклик свого зверхника (сюзерена) зі своїм списом, озброєні та екіповані власним коштом. При цьому термін служби встановлювали конкретно в кожній державі: як правило до 2–3 місяців на рік. Під час служби як винагороду лицарі і весь склад їх *списів* отримували військову здобич (найціннішу частину складали зняті з вбитих і поранених обладунки, захоплена зброя та коні) і викуп за полонених.

Але *бенефіції* надавалися винятково на час служби, що не влаштовувало самих бенефіціярів. Тому вони домоглися поступової трансформації своїх тимчасових володінь у спадкові *феоди*. За феоди потрібно було нести таку ж службу як і за бенефіції. Коли феодал переходив у спадок, то спадкоємець як *васал* приносив *оммаж* – присягу на вірність своєму *сюзеренові*, обіцяючи нести службу, як і його попередник. Таку ж присягу складали на випадок зміни сюзерена¹³. Був розроблений спеціальний ритуал, але основою присяги була відповідальність перед Богом як порушника клятви й перед сюзереном, який лише в цьому випадку міг відібрати феодал¹⁴.

Найбільшим недоліком цієї системи, поряд з зосередженням у руках великих феодалів адміністративної, фінансової і судової влади, що підштовхувало до сепаратизму, була обмеженість ресурсів лицарського війська й термінів його використання. Тому королівська влада мусила шукати можливостей, якщо не повністю замінити лицарське військо, сформоване на феодалній основі, то хоч би частково його збільшити за рахунок інших контингентів.

Ще до того, як виникла феодална система формування війська, навколо правителів *дружинних держав* королів і герцогів сформувався корпус т. зв. міністеріялів (від *ministerium* – служба, посада), тобто слуг, які заступали різноманітні посади у дворцовому господарстві та обслузі. Комплектувалися вони з клієнти правителя, часто, навіть, з рабів або відпущеників, нащадки яких згодом подекуди робили великі кар'єри. Спершу ця категорія стала формувати легку кінноту, своєрідну службу посилюючих і кур'єрів¹⁵. В Англії у ході норманського завоювання в останній третині XI ст. в середовищі міністеріялів виникла окрема категорія сержантів (англ. *Sergeanty* від лат. *Serviens* – слуга). За першим англійським земельним кадастром *Книгою страшного суду* (1086) ця категорія тримала за свою службу невеликі земельні володіння, займаючи проміжне становище між лицарями та фрігольдерами (вільними державцями

невеликих наділів землі, не зобов'язаними службою). Серед *сержантів* набирали піші контингенти, які несли службу в оточенні короля, і залоги королівських замків. Позаяк їм не вистарчало власних коштів, щоб купити озброєння, королівська скарбниця платила за службу 2–4 пенси на день. Сержанти також мали обов'язок охороняти й нести королівський прапор. Ця клієнтела одразу ж показала свою надійність і король Ричард I близько 1189 р. сформував з них особисту охорону Corps of Sergeants-at-Arms, куди увійшло 24 особи. Пізніше чисельність незначно змінювалася: в 1278 р. за Едуарда I – 20 осіб, у 1339 р. за Ричарда II – 30 осіб. Ця, вже традиційна, служба існувала ще до кінця XVII ст. (за Карла II – 16 осіб, у 1685 р. за Якова II – 8 осіб)¹⁶.

Сержанти, подібно до лицарів, отримали право успадковувати лени після того, як сплатили *рельєф*, хоч їхні шлюби регулював король, до якого відходили й їх лени на випадок відсутности прямих спадкоємців. Тільки в 1215 р. за “Великою хартією вольностей” королівська влада відмовилася від опіки дрібних сержантів. У XIII ст. більшість сержантерії переведена на сплату ренти за свої володіння. Якщо англійські барони платили рельєф у розмірі 100 фунтів стерлінгів з баронії, а лицарі 100 шилінгів з ділянки на правах *сокажа* (лицарського ф'єфа), то рельєф сержантів регулювався за згодою сторін¹⁷.

Потребуючи збільшувати військо, королівський уряд рішуче боровся з усіма спробами ухилитися від військової служби. Всі державці лицарських ф'єфів або землі з доходами у 20 фунтів і більше при першій нагоді посвячувалися в лицарі. Особливо активним був цей процес у 1224–1272 рр. Так, поряд з *лицарями-баннеретами*, тобто лицарями, які мали право вести в бій свій *спис* під власним прапором (*bannièrre*), з'явилися *лицарі-башельєри* (в Англії їх називали *лицарями-бакалаврами*), які прибували на службу самі або ж у супроводі зброєносця-валета (*valletus*)¹⁸. З лицарями-бакалаврами невдовзі злилися колишні слуги-щитоносці – *есквайри* (*esquire* від лат. *scutarius* – щитоносець), які в ранньому середньовіччі, будучи озброєні коштом сеньйорів-баннеретів, забезпечували прикриття есвайрів у бою¹⁹.

Рівночасно і категорія *сержантів* за своїм озброєнням та функціями в бою наблизилася до *лицарів-башельєрів* і розділилася на три групи: кінних сержантів (*servientes equites*), кольчужних сержантів (*servientes loricati*) і сержантів, озброєних як лицарі (*servientes armati ut milites*). Кінні сержанти набиралися з числа тих, хто мав дохід з своїх ленів у 10–15 фунтів. У 1231 р. сержанти, озброєні як лицарі, подібно до них теж мали трьох коней. Сержанти надалі отримували за свою службу плату, яка зросла до 36–48 пенсів на день (3–4 шилінги)²⁰.

Від другої половини XIII ст. королівська влада використовувала всі можливі ресурси для озброєння *сержантів* і їх заохочення аж до посвяти в лицарі, надаючи їм ф'єф. Поступово ця категорія склала більшу частину королівського війська. Так, у 1277 р. в кампанії у Вельсі у складі англійського війська було 228 лицарів та 294 сержанти (два сержанти рахувалися рівними одному лицареві, оскільки їх озброєння було дещо легшим). У 1300 р. англійська армія у Велсі

налічувала 40 лицарів і 336 сержантів²¹. Кавалерія короля Едуарда I у битві при Фалькірку в 1298 р. налічувала 111 лицарів-баннеретів, 600 лицарів-башельєрів і 1700 сержантів й зброєносців з рівноцінним озброєнням (scutiferi)²².

Можливість використовувати сержантів оцінили не тільки в Англії. Від XII ст. ця категорія швидко розвивалася у Франції, піренейських і апенінських державах, а також на землях, які входили до складу Священної Римської імперії. Так, сицилійський король Рожер II (1130–1154) у своєму королівстві (крім Сицилії і Калабрії), провівши перепис-реєстрацію, нарахував всього 3453 ф'єфів, але з цих територій виставлялося військо, яке налічувало 8602 лицарі (зрозуміло, що переважна більшість лицарів-башельєрів) і 11090 сержантів²³. Французький король Філіп Август у 1194 р. велів укласти список сержантів королівства (Prisia des sergens), у якому налічувалося 7695 осіб. Французькі сержанти отримували 8 деньє на день (1 лівр на місяць)²⁴.

У 1202–1203 рр. французьке військо на кордоні з Нормандією налічувало 257 лицарів, 267 кінних сержантів, 80 кінних арбалетників, 133 піших арбалетників, до 2 тис. піших сержантів і 300 найманців²⁵. Озброєні булавами, кінні сержанти склали охорону короля Філіпа Августа у битві при Бувіне 27 липня 1214 р. Одного з його противників герцога Фландрії теж охороняло 100 сержантів²⁶. У 1253 р. король Людовик IX виступив з військом, в якому 3100 сержантів склали понад 60% чисельности²⁷. У 1280 р. у неаполітанського короля Карла Анжуйського налічувалося 1037 сержантів, що складало більше половини війська²⁸.

Сержанти відзначалися мужністю і в битвах нічим не поступалися лицарям, хоч їх озброєння було, як правило, легшим: часто обмежувалося кольчугою без рукавів (manicle), неповними латами (без поножів) і шишаком замість шолома з заборолом. Так, у битві при Мюре 12 вересня 1214 р. 900 французьких лицарів з сержантами піхотинцями (списоносцями в захисних обладунках), якими командував Симон де Монфор, атакували союзне альбігійсько-арагонське військо, в якому було до 2 тис. тулузьких і провансальських лицарів, тулузьке ополчення, загони рут'єрів (піших латників-списоносців) і арагонські кінні сержанти з королем Педро II. Педро II та його арагонські сержанти загинули на полі бою. У війську французьких хрестоносців також найбільше втратили сержантів²⁹.

Духовно-лицарські ордени, які виникли на початку XII ст., зіткнулися з проблемою поповнення своїх рядів. Щоб стати повноцінним братом-лицарем, треба було довести своє лицарське походження в шести поколіннях по батьківській, і по материнській ліній. Брати-лицарі давали клятву цілібату, служба була важкою і втрати великими. Тому лицарські духовні ордени вдавалися до розповсюджені практики використовувати сержантські контингенти. При цьому скарбниця ордену брала на себе спорядження сержанта, яке поступалося лицарському, але дозволяло брати участь у боях у лінійних бойових порядках. Контингент сержантів набирали з вільних верств населення незалежно від походження. Успішна служба давала надію на посвяту в лицарі.

Саме контингенти орденських сержантів дали поштовх і королям, і герцогам розширювати власні сержантські контингенти і перетворювати їх на основу армій. При цьому в орденських військах, як і у військах світських володарів, *сержантів* трактували нижче лицарів. Так у тамплієрів брати-сержанти мали лише одного бойового коня, не мали зброєносців і носили плащі брунатного кольору і чорні гербові котти з червоним хрестом спереду і ззаду, що відрізняло їх від братів-лицарів, які носили чорні плащі і білі котти. Так само вони вбирали шишаки замість шоломів, лати без поножів і коротку кольчугу³⁰.

У палестинських державах хрестоносців сержанти склали основну військову силу. Так, в Едеському графстві було заледве 100 лицарів, у Тріполі – 200, Антиохійському князівстві – 700, Єрусалимському королівстві – до 1000. Тоді як сержантів Єрусалимське королівство могло виставити 5025, а ще 500 сержантів при крайній потребі могли спорядити єрусалимський патріарх, каноніки св. Гробу Господнього і міські общини Єрусалиму й Акри³¹.

У 1243 р. залогою однієї з найпотужніших фортець тамплієрів – Сафета, налічувала 50 братів-лицарів, 80 сержантів, 50 туркополів, 300 арбалетників, 800 слуг та 400 рабів³².

Практика використання *сержантів* і сержантських контингентів передовсім у складі орденських формувань, безперечно, підштовхнула європейських правителів створити професійні війська, які за свою службу отримували плату. Але відсутність потрібних коштів не дозволяла відмовитися від феодального способу комплектації. Поряд з тим, контингенти сержантів і в бою, і в тактиці не відрізнялися від лицарських контингентів і в цілому лише посилювали або заміняли лицарські списи.

Феодальний спосіб комплектування середньовічних армій дозволяв зосередити в руках феодалів адміністративну, фінансову і судову владу, які мали власні контингенти. Це змушувало сюзеренів королівств і герцогств шукати альтернативу такому комплектуванню. Крім загрози сепаратизму, їх підштовхували мала чисельність лицарської категорії і визначені терміни військової служби. Щоб якось вирішити цю проблему, англійські королі звернулися до категорії *сержантів*, тобто частини міністерялів, залучених до військової служби, які тримали невеликі лени з доходом 10–15 фунтів, надавши їм умови для несення лінійної військової служби. Практику англійських королів швидко підхопили на континенті. Особливо її розвинули духовно-лицарські ордени, які почали залучати до сержантської служби не лише дрібних ленників, але й вихідців з інших вільних верств населення, навіть представників селянства. При цьому духовно-лицарські ордени взяли на себе озброєння і повне утримання цієї категорії з перспективою посвятити в лицарі. Так сержанти стали від XIII ст. основою лицарського війська, але не замінили його, бо у своїй структурі, озброєнні і тактиці від лицарів не відрізнялися. Тим не менше, сержантерія стала першим етапом формування постійного професійного війська.

THE CREATION OF EUROPEAN PROFESSIONAL ARMIES: SERGEANTS

Ihor MATSIUK

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies

For the first time in Ukrainian historiography we explore sergeants as form to the organization of European professional armies. We pay special attention to the transformation of sergeants into hired knights.

Key words: professional army, non-commissioned officer, Middle ages, knight.

¹ *Кривизюк Л.* Криза лицарства і початки формування професійного війська / Л. Кривизюк // *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Вип. 10. – Львів, 2011. – С. 369–376.

² *Куцин М. М.* Проблема кризи західноєвропейського лицарського війська XIV–XV ст. у сучасній історіографії / М. М. Куцин // *Аналітично-інформаційний журнал “Схід”.* – № 7(107). – Донецьк, 2010. – С. 92–97; *Його ж.* Нова та новітня французька історіографія Столітньої війни (1337-1453) // *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки.* – Вип. 17. – Острог, 2011. – С. 139–150; *Його ж.* Криза лицарського війська та початки формування професійних армій у XIV–XV ст.: історіографічний аспект / Автореф. дис. к. і. н. – Львів, 2011. – 20 с.

³ *Войтович Л.* Зародження професійного війська / Л. Войтович // *Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Вип. 21. – Львів, 2012. – С. 164–175; *Його ж.* Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. // *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць.* – Вип. 3. – Кам’янець-Подільський, 2012. – С. 64–79.

⁴ Див.: *Boussard J.* Les mercenaires au XII-siècle. Henri II Plantagenet et les origines de l’Armée de métier / J. Boussard // *Bibliothèque de l’Ecole des Chartes.* – № 106. – 1945–1946. – P. 189–224; *Denholm-Young N.* Feudal Society in the Thirteenth Century: the knights / N. Denholm-Young // *Collected Papers on Medieval Subjects.* – Oxford, 1946. – P. 56–67; *Beeler J. H.* The Composition of Anglo-Norman Armies / J. H. Beeler // *Speculum.* – № 40. – 1965. – S. 398–414; *Bisson T. N.* The Military Origins of Medieval Representation / T. N. Bisson // *The American History Review.* – 1966. – № 71. – P. 1199–1218; *Barber R.* The knight and Chivalry. / R. Barber – London, 1970; *Flori J.* Chevalerie et liturgie. Remise des armes et vocabulaire “chevaleresque” dans les sources liturgiques du IX au XIV siècle / J. Flori // *La Moyen Age.* – № 84. – 1978. – P. 147–178; *Контамин Ф.* Война в Средние века. / Ф. Контамин – Санкт-Петербург, 2001. – С. 67, 77, 81–90.

⁵ *Овсінський Ю.* Карл Великий / Ю. Овсінський // *Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М.* *Medium aevum: Середні віки.* – Львів, 2010. – С. 79.

⁶ Див.: *Kajzer L.* Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych. / L. Kajzer – Wrocław, 1976; *Nadolski A.* Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu. / A. Nadolski – Wrocław, 1979; *Flori J.* L’essor de la chevalerie XI–XII siècles. / J. Flori – Cenève, 1986; *Nowakowski A.* Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim). / A. Nowakowski – Toruń, 1991; *De Vries K.* Medieval Military Technology. / K. De Vries – Peterborough, 1992; *Barber R.* The Knight and the Chivalry. / R. Barber – Woodbridge, 1995; *Strickland M.* War and Chivalry. / M. Strickland – Cambridge, 1996; *Kaeuper R. W.* Chivalry and Violence in Medieval Europe. / R. W. Kaeuper – Oxford, 2001; *Rycerze. Historia i legenda / Red. naukowy K. B. Bouchard.* – Warszawa, 2010. – S. 73–160.

⁷ Clark J. The Medieval Horse and its Equipment, c.1150–1450. / J. Clark – Woodbridge, 2004.

⁸ Funcken L. et Fr. Le costume, l'armes et les armes au temps de la chevalerie. / L. et Fr. Funcken – T. 1. – Bruxelles, 1975. – P. 97–123.

⁹ Clark J. The Medieval Horse and its Equipment. / J. Clark – S. 28.

¹⁰ Див.: Hollister C. W. The Military Organization of Normal England. / C. W. Hollister – Oxford, 1965; Prestwich J. O. The Place of War in English The Middle Ages: The English Experience. / J. O. Prestwich – New Hawen, 1996; Reynolds S. Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted. / S. Reynolds – Oxford, 1994; Collins R. Charlemagne. / R. Collins – Toronto, 1998; Bieniak J. Polskie rycerstwo średniowieczne. / J. Bieniak – Kraków, 2002; Makitterick R. Charlemagne: The Formation of European Identity. / R. Makitterick – Cambridge, 2008; Граветт К. Рыцари. История английского рыцарства 1200–1600. / К. Граветт – Москва, 2010.

¹¹ Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). / Л. Войтович – Львів, 2014. – С. 13–29, 52–71.

¹² Див.: Ganshof F. L. Note sur les origins de l'union du benefice avec le vassalité / F. L. Ganshof // Etudes d'histoire dédiés a la mémoire de Henri Pivenne. – Bruksela, 1937. – P. 173–197; Idem. Benefice and vassalage in the Age of Charmagne // Cambridge Historical Jornal. – 1939. – № 6. – P. 147–175; Idem. Les Liens de vassalité dan la monarchie franque // Recueils de la Société Jean Bodin. – T. 1. – 1958. – P. 153–169; Idem. Feudalism / Pol. przeł. P.Grierson. – Londyn, 1964; Idem. Charmagne et les Institutions de la monarchie franque // Karl der Grosse / Red. W.Braunfels. – Düsseldorf, 1965–1968. – S. 349–393; Van de Kieft C. De feodale maatschappij der middeleeuwn / C. Van de Kieft // Bijdragen Medelingen betreffande de geschiednis der Nederlangen. – Vol. 89. – 1974. – S. 193–211; Brunner O. "Feodalismus": ein Beitrag zur Begriffgeschichte / O. Brunner // Feodalismus / Red. L. Kuchenbuch. – Frankfurt, 1977. – S. 155–195; Le Goff J. La Civilisation de l'Occident medieval. / J. Le Goff – Paris, 1977. – P. 593–595; Van Caengen R. Government, Law and Society / R. Van Caengen // Cambridge History of Political Thought / Red. J. H. Burns. – Cambridge, 1988. – P. 174–210; Cammarosano P. La Struttore feudali nell'evoluzione dell'Occidente mediterraneo: note su un colloquio internazionale / P. Cammarosano // Studi medievali. Ser. 3. – Vol. 22. – 1981. – P. 837–869.

¹³ Blackstone W. Commentaries on the Laws of England / Red. J.T.Coleridge. / W. Blackstone – London, 1825. – P. 44–58; Stephenson C. The Origins and Nature of the Taille / C. Stephenson // Revue belgeue. – T. 5. – 1926. – P. 801–870; Idem. The Origins and significance of Feudalism // American Historical revie. – T. 46. – 1941. – P. 788–812; Idem. Medieval Feudalism. – New York, 1942; Liberman D. The Provinse of Legislation Determined. / D. Liberman – Cambridge, 1989. – P. 139–140.

¹⁴ Бібліографію праць з феодалізму див.: Bouiruche R. Seigneurie at fïodolitï. – Vol. 2. L'арогйе (X–XII siicle). / R. Bouiruche – Paris, 1970. – P. 463–523; Borst A. das Rittertum im Mittelalter. / A. Borst – Darmstadt, 1976. – S. 437–482.

¹⁵ Arnold B. German Knighthood 1050–1300. – Oxford, 1985.

¹⁶ Stenton F. Anglo-Saxon England. – Oxford, 1971. / F. Stenton – P. 67, 69, 74.

¹⁷ Див.: Косминский Е. А. Исследования по аграрной истории Англии XIII в. / Е. А. Косминский – Москва; Ленинград, 1947; Poole A. L. From Domesday Book to Magna Carta 1087–1216. / A. L. Poole – Oxford, 1956.

¹⁸ Selden J. Titles of honor. – London, 1872. / J. Selden – P. 655–656, 680.

¹⁹ Barber R. The Knieght and the Chivalry. – Woodbridge, 1995. / R. Barber – P. 124–137.

²⁰ Goutier L. La Chevalerie. / L. Goutier – Paris, 1885. – P. 46–52; Контамин Ф. Война в Средние века. / Ф. Контамин – С. 82.

²¹ Интернет ресурс: [www.ciwar.ru/angliya-srednie-veka/angliyskie-ryitsari-1200-1300\[sostav-vojska-rytsarej\]](http://www.ciwar.ru/angliya-srednie-veka/angliyskie-ryitsari-1200-1300[sostav-vojska-rytsarej]).

²² Denholm-Young N. History and Heraldry, 1245 to 1300. A Study of the Historical Value of the Rolles of Arins. / N. Denholm-Young – Oxford, 1985. – P. 49–51.

²³ *Catalogus baronum* / Ed. E. Jamison. – Roma, 1972. – P. 43–51.

²⁴ *Delaborde H.-J. Recueil des actes de Philippe Auguste roi de France.* / H.-J. Delaborde – Vol.1. 1179–1194. – Paris, 1916. – P. 224.

²⁵ Інтернетресурс: www.ciwar.ru/franciya-srednie-veka/armiya-srednevekovej-francii/feodalnaja-sluzhba/

²⁶ Див.: *Duby G. 27 juillet 1214. Le dimanche de Bouvines.* / G. Duby – Paris, 1973.

²⁷ *Bisson T. N. The Military Origins of Medieval Representation* / T. N. Bisson // *The American History Review.* – 1966. – № 71. – P. 1199–1218.

²⁸ *Gaier C. La cavalerie lourde en Europe occidentale du XII-e au XIV-e siècle: un problème de mentalité* / C. Gaier // *Revue internationale d'Histoire militaire.* – 1971. – P. 385–396.

²⁹ *Уваров Д. Военные потери в Средневековье* / Д. Уваров // Інтернетресурс: www.xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/medieval-military-bosses/

³⁰ *История орденов средневековья* / автор-сост. И. Е. Гусев. – Минск, 2007. – С. 259–260.

³¹ *Контамин Ф. Война в Средние века.* / Ф. Контамин – С. 77.

³² *Huygens R. B. C. Un nouveau texte du traité De Constructione castri Sapel* / R. B. C. Huygens // *Studi Medievali. Serie 3.* – 1965. – 1 6. – Ё. 355–385.